

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ ІЗ ДЕМОНОЛОГІЧНО-РЕЛІГІЙНИМ КОМПОНЕНТОМ У НІМЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH DEMONOLOGICAL AND RELIGIOUS COMPONENT IN GERMAN AND UKRAINIAN LANGUAGES

Мелех Г.Б.,

orcid.org/0000-0003-3597-7359

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри практики німецької мови

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Статтю присвячено компаративному аналізу фразеологічних одиниць із демонологічним та релігійним компонентом у німецькій та українській мовах. Вихідною точкою характеристики окресленого пласту фразеологічних одиниць є інтердисциплінарне поєднання лексикологічного та культурологічного аспектів дослідження. Фразеологічні одиниці як специфічні виразники національної культури якнайширше відображають світобачення та національну картину світу відповідного етносу. Релігія завжди була тісно переплетена з етнічно маркованою свідомістю людини, становила значну частину культурної картини світу, тому не дивно, що релігійні компоненти широко презентовані у такому національно маркованому «згустку» світобачення, як фраземіка, одиниці якої – це ніби сконденсовані у малі форми (словосполучення, речення) життєві настанови, побажання, результати багатовікового досвіду. Дослідження проведене на компонентному рівні з метою показати функціональні особливості демонологічно-релігійних лексем у складі фразеологічних одиниць та мати змогу порівняти особливості їх вживання в українському та німецькому фразеологічному корпусі.

Більшість фразеологічних одиниць містить демонологічні лексеми, семантика таких фразеологічних одиниць має переважно викривальний або застережливий характер, місцями містить іронічні зауваження. Найбільш поширеними в обох мовах демонологемами є чорт/Teufel, в українській мові вона має низку синонімів, які часто вживаються у синонімічних інваріантах. Найбільш поширеним релігійним компонентом є теонім Бог/Gott. Фразеологізми з релігійними компонентами носять побажальний та повчальний характер.

Порівняльний аналіз фразеологізмів із демонологічно-релігійним компонентом у досліджуваних мовах показав, що навіть при належності до одного культурного ареалу та сповідуючи одну релігію, кожен народ по-своєму інтерпретує однакові образи у складі фразем, причиною цього є переважно різне дохристиянське язичницьке підґрунтя, особливості колективного світогляду та різниця у національному менталітеті.

Ключові слова: порівняльна фразеологія, фразеологічна одиниця, демонологема, релігійний компонент, лінгвокультурологія.

The article deals with the comparative analysis of phraseological units with demonological and religious components in German and Ukrainian languages. The point of reference of the characteristics of the outlined layer of phraseological units is the interdisciplinary combination of lexicological and culturological aspects of the research. Phraseological units reflect the vision and national pattern of the world of the corresponding ethnic group as widely as possible as specific expressions of national culture. Religion has always been deeply intertwined with ethnically marked human consciousness, was a significant part of the cultural pattern of the world, so it is not surprising that religious components are widely presented in such a nationally marked "bunch" of outlook as phrasemes the units of which are as if condensed into small forms (phrases, sentences) life guidelines, wishes, results of age-old experience. The research was conducted at the component level in order to show the functional peculiarities of demonological and religious lexemes as part of phraseological units and to be able to compare the peculiarities of their use in the Ukrainian and German phraseological corpus.

A large number of phraseological units contain demonological lexemes, the semantics of such phraseological units is mostly exposing or cautionary nature, sometimes containing ironic remarks. The most common demonologemes in both languages are the devil / Teufel, in the Ukrainian language it has a number of synonyms that are often used in synonymous invariants. The most common religious component is the theonym God / Gott. Phrasemes with religious components are desirable and instructive nature.

A comparative analysis of phrasemes with a demonological and religious component in the researched languages showed that even when belonging to one cultural area and professing one religion, each nation interprets the same images as a part of phrasemes in their own way, the reason for this is mainly different pre-Christian pagan background, peculiarities of the collective conception of the world and differences of national mentality.

Key words: comparative phraseology, phraseological unit, demonologeme, religious component, linguoculturology.

Постановка проблеми. Релігія завжди була тісно переплетена з етнічно маркованою свідомістю людини, становила значну частину культурної картини світу, тому не дивно, що релігійні компоненти широко презентовані

у системі фразеології. Оскільки ключові концепти часто містяться у свідомості людини у формі антагоністичних уявлень (добро – зло, тьма – світло тощо), не виключенням є і сфера духовного, де сакральним постатям чи релі-

гійним атрибутам протиставляються демонологічні персонажі чи явища. Порівняльна фразеологія дає змогу побачити як змальовані ті чи інші образи у фразеологічних одиницях досліджуваних культур, показати розбіжності у системі цінностей, світобаченні, трактуванні релігійної тематики, вкоріненості язичницького начала у досліджуваних етнічних групах, навіть при сповідуванні однієї релігії і приналежності до одного культурного ареалу. Порівнюючи фразеосистеми різних мов, ми також отримуємо нагоду розпізнати ті універсалії, які притаманні людству загалом, представникам однієї релігійної парадигми (у нашому дослідженні християнської), зумовлені спільним культурним ареалом (європейський).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найґрунтовніші дослідження у зіставному дослідженні фразем здійснила у вітчизняному мовознавстві З.Г. Коцюба, важливими у цьому ключі є дослідження Г. Перм'якова, Е. Кокаре, В. Мокієнка тощо. Окремі аспекти української релігійної фразеології вивчали М. Скаб, П. Мацьків, Н. Бабич тощо. Фразеологічні одиниці із елементами української народної етимології досліджені у дисертаційній роботі І. Чибор. Німецька фразеологія у зіставному аспекті досліджена у роботі Ч. Фюльдес. Порівняльний аналіз української та німецької фразеології презентований у працях К.І. Мізіна.

Постановка завдання. Мету статті вбачаємо у виявленні семантичних універсалій та виокремленні національних специфічних рис фразеологічних одиниць із релігійним та демонологічним компонентом у досліджуваних мовах. Проаналізувавши виокремлені фраземи із досліджуваними компонентами, проведемо їх порівняльний аналіз за наступними критеріями: образ (Бог, чорт), мотив (людські якості), форма (прислів'я), визначивши завдяки поєднанню цих критеріїв універсальність обраної для дослідження групи фразем. Методом суцільного виписування ми виокремили 282 українські фразеологічні одиниці з окресленими компонентами та 171 німецьку фразему. Для аналізу ми обрали найпоширеніші фразеологічні одиниці для того, щоб показати особливості вживання демонологічної та релігійної лексики у складі фразеологізмів, хоча повний обсяг таких одиниць, враховуючи їх регіональні та фонетичні варіанти, може сягати кількох сотень у кожній з аналізованих мов.

Виклад основного матеріалу. У сучасному мовознавстві превалює тенденція до розгляду

фразеологізмів з позицій лінгвокультурології, яка оперує особливими культурологічними категоріями, зокрема релігійними, такими як Бог, віра, божественний закон тощо, які належать до загальнолюдських цінностей, тому представлені у багатьох фразеологічних одиницях, особливо коли йдеться про спільний культурний ареал та спільний релігійний світогляд. Унікальність лінгвокультурних елементів нації, до яких зокрема належить і фразеологічний національний фонд, полягає у поєднанні накопиченого життєвого досвіду, історичного розвитку, соціальних стереотипів та ціннісно-моральних орієнтирів нації. На думку Л. Савченко, етнокод повір'я співвідноситься з образною основою генетичного прототипу фразеологізму, сформованою під впливом народних уявлень у системі духовної культури етносу [2, с. 199].

У нашому дослідженні витлумачуємо фразеологізм як семантичну єдність принаймні двох слів, значення якої не можна вивести із значення кожного окремого слова. При цьому розуміємо, що такі усталені єдності відповідають таким вимогам як відтворюваність, стабільність компонентів та ідіоматичність. Фразеологічні одиниці, які містять компоненти релігійного характеру, називають релігійними фразеологізмами і визначають як «зафіксовані у мові та часто відтворювані стійкі словосполучення, які вербалізуються на мовному ґрунті поняття „релігія“» [1, с. 15]. Під поняттям «демонологічний компонент» розуміємо образи народної демонології, які розглядаємо крізь призму мітологічних світоглядних уявлень етносу. Основу української та німецької демонології утворюють біблійні антагоністичні образи, народноетимологічними постатями української фразеології є духи померлих людей, часто в анімістичних іпостасях. Хронологічно більшість фразем досліджуваної тематики виникли у німецькій мові в період поширення християнства, виокремлені українські фразеологічні одиниці поділяються в залежності від досліджуваного компоненту на дохристиянські та християнські.

Серед німецьких фразеологізмів переважають ті, що мають за основу релігійний компонент, в українській фразеологічній системі кількість одиниць із демонологічним компонентом вдвічі більша. Базові компоненти Бог та чорт представлені в обидвох мовах приблизно в однаковій кількості. Основні компоненти у кількісному відношенні можемо зобразити наступним чином (табл. 1):

Кількісний розподіл компонентів у німецьких та українських фразеологізмах з релігійними та демонологічними компонентами

Компоненти у німецьких фразеологізмах		Компоненти в українських фразеологізмах		Компоненти в українських фразеологізмах		Компоненти в українських фразеологізмах	
Teufel	83	чорт	91	земляний	3	мара	10
Gott	40	Бог	44	мана	3	русалка	5
Himmel	13	небо	1	сатана	3	водяний	4
Hölle	8	пекло	3	кадило	2	вовкулака	3
Engel	5	ангел	2	парафія	2	домовий	3
Sünde	4	гріх	5	паска	2	лихий	1
Kirche	4			ризи	2	нявка	1
Amen	2			хрест	2	упир	1
Altar	2			блуд	2	цур	1
Messe	2			гаспид	2	Святий вечір	1
Ostern	2	Великдень	2	лукавий	2	Спас	1
Weihnachten	2	Різдво	2	нетеча	2	антипко	1
hexen	2	відьма	9	нечиста	2	арідник	1
biblich	1			хованець	2	бенеря	1
Evangelium	1			Господь	1	бестія	1
Gebet	1	молитва	1	праведник	1	диявол	1
Heiliger	2	святий	3	псалтир	1	лизун	1
Litanei	1						
Paradies	1	рай	3				
Pastorentochter	1						
Pfarrer	1	піп	3				
Schalk	1						
taufen	1	хрестити	2				
Tempel	1						
Weihrauch	1						

Аналізуючи виокремлені фразеологічні одиниці з лексемою Бог, ми помітили, що у сприйнятті досліджуваного образу окреслились дві протилежні тенденції: Бог як релігійний ідеал: *Бог милував, до Божого суду, Gott im Himmel, Gott sei gelobt*; Бог як ідол, не завжди позитивного характеру: *молитись склянному богу, брати на бога, wie ein junger Gott, Liebling der Götter*. У деяких фразеологізмах Бог виконує каральну функцію, тоді лексема Бог входить до складу злопобажання (проклін, лихослів'я): *побий мене Бог, щоб тебе чорний бог побив, Gott soll mich strafen, Gott verdamm mich, Himmel, Herrgott, Sakrament*.

Фразеологічні одиниці з демонологічним компонентом використовують як основу творення фразеологізму: лексеми чорт/Teufel та її синоніми антипко, арідник, біс, гаспид, диявол, дідько, лихий, лукавий, нечистий, сатана, цар тьми, хованець, які належать до християнського мітологічного уявлення і представляють мітологічний код культури; інші демонологічні істоти – бенеря, бестія, блуд, відьма/Нехе, водяний, домовий, земляний, лизун, мана, мара, нетеча, нявка, русалка, упир, цур, Schalk, це

представники язичницьких дохристиянських уявлень і зображають, за І. Чибор, біоморфний або демонологічно-антропоморфний код культури [5, с. 6]; демонологічні локуси – пекло/Hölle. Синоніми до слова чорт використовуються як евфемізми, оскільки за віруваннями давніх предків навіть згадування демонологічної істоти могло принести людині нещастя. В німецькій мові палітра синонімів дещо скромніша: Satan, Kuckuck, Beelzebub.

Християнство зображає чорта (диявола, сатану, люцифера) як персоніфіковане зло і у такій іпостасі цей образ виступав спочатку у фразеологізмах обох мов, але з часом розвинувся до побутового рівня (має сім'ю, дітей), подекуди із нотками іронії. Незважаючи на табуїзованість демонологічних персонажів, у фразеологічних одиницях вони наділені антропологічними або анімалістичними функціями та відповідним зовнішнім виглядом. Фразеологізми української мови змальовують чорта як постать із рогами (*скрутити роги самому чорту*), він лисий (*чорта лисого*), крилатий (*жити як в чорта на крилах*), з хвостом (*пропав як чорт хвостом змів*), оброслий шерстю (*лахматий як чорт*), худий (*сухий*

як чорт), неприємно пахне (*смердіти чортом*). У фразеології чорту приписують кульгавість (*сам чорт ногу зломить*), натяк на зламану ногу розвинувся з легенди, що чорт, падаючи з неба у пекло, пошкодив кінцівку. У німецькій фразеології зовнішній вигляд чорта практично не описаний, окрім того, що він чорного кольору (*schwarz wie ein Teufel*). До образу чорта німецька фразеологія додає у зовнішньому вигляді ще копита (*der Teufel verstelle sich, wie er wolle, der Bocksfuß schaut doch hervor*), також типовим є зображення чорта у вигляді різних тварин (*der Teufel ist ein Eichhörnchen, der Teufel ist zum Kuckuck*). За зовнішнім виглядом у переважній більшості культур чорт схожий на грецького бога Пана.

В українській фразеології чорт наділений такими рисами як злість (*злий як чорт*), спритність (*спритний як чорт*), завзяття (*завзятий як чорт*), запопадливий (*ласий як чорт на душу*). З німецької фразеології ми дізнаємось, що він бідний (*armer Teufel*).

Як персоналізована постать він може виконувати такі дії: розумітись на чомусь (*сам чорт не розбере*), шукати (*сам чорт зі свічкою не знайде*), розговорити когось (*смикнув чорт за язик*), приносити когось (*чорт приніс*), молотити (*чорт сім кіп гороху змолотив*), втікати (*втікати як чорт від ладану*), боятися (*боятися як чорт ладану*), причепитись (*причепитись як чорт до сухої верби*), кричати (*кричати як чорт*), закохуватись (*закохались як чорт у суху вербу*), битись (*ще чорти навкулачках не б'ються*), туманити (*мутить як в греблі чорт*), кидати (*чорти б його кинули*), обманювати (*чорт підманув і забрав*), скребти (*чорти скребуть*), кусати (*чорт укусив кого*), орати (*між ними чорт межю переорав*), пекти (*чорт би тебе спік*), як бачимо це активні дії, переважно негативного характеру. Дію нечистої сили за допомогою дієслова лизати І. Чибор пояснює аналогією із таким демонологічним персонажем як лизун: *лизун злизав, чорт злизав, лихий злизав* [4, с. 339]. У німецькій фразеологічній системі чорт виконує такі дії: *sehen* (*der Teufel hats gesehen*), *scheißen* (*Der Teufel scheidet immer auf dem großen Haufen*), *holen* (*der Teufel soll jdn. holen*), *wissen* (*weiß der Teufel*), *schlafen* (*der Teufel schläft nichts*), *fürchten* (*etw. fürchten wie der Teufel das Weihwasser*).

Згідно фразеологічних одиниць люди також могли вчиняти певні дії відносно чорта: *скрутити роги, спекти чорта, den Teufel nach etw. fragen, den Teufel tun, den Teufel auf die Hals laden, den Teufel an die Wand malen, dem Teufel ein Ohr abschwätzen, dem Teufel eine Kerze anzünden, den Teufel aus jdm. austreiben*.

Лише українські прислів'я окреслюють місця проживання чорта: біля сухої верби або груші, під чорним лісом, на болоті, в очереті, у лозах, у греблях.

Незначною є група фразеологізмів з геортонімами, зокрема назвами свят. Нетиповим для української фразеології є зв'язок свята та погоди, на відміну від німецької: *grüne Weihnachten, weißes Ostern*. Інтерес викликає українська паремія «*Хліб в печі, весілля вночі, хлоп вмирає, порток не має, а завтра Святий вечір*», яка позначає безлад – це ніби концентрація важливих сфер людського побутування в одному епізоді фразеологічної картини світу: харчовий код – обрядовість – життя/смерть як даність – соціальний стан (багатство/бідність) – релігія. Також у вибірці презентовані такі українські свята як Спас (*Прийшов Спас, готуй рукавиці про запас*) та Петра (*Не до Петра, а до Різдва*).

У досліджуваному матеріалі наявні конфліктногенні фрази з антагоністичними образами: *Бог його знає – чорт його знає; ні богу свічка, ні чорту кочерга; Бог – своє, а чорт – своє; Бог дав, дідько взяв; Бог дає куця, а дідько фактора; де Біг церкву ставить, там дідько кориму; святе та Боже на чорта схоже; до Божого дару з чортовими ногами; дяк у дзвін, а дідько в клепало; піп з хрестом, а чорт з хвостом*. Поєднання в одному фразеологізмі антагоністичних образів ангела та чорта (*між людьми ангел, а вдома чорт; ангельський голосок, а чортова думка*) можемо припустити фактом походження чорта від ангела, цей перехід уособлює дволикість людини.

Виокремлені фразеологічні одиниці можуть виражати свою семантику через застереження (*гріх Бога гнівити, хай йому цур, dem Teufel muss man aus dem Weg gehen, dem Teufel ist nicht zu trauen*), зовнішній вигляд (*прибрався як піп на службу, відьма хвостата, дідька лисого, страшна як мара, коса наче в русалки, der Teufel hat ein Schafskleid an, wenn er auf Raub ausgeht*), методи захисту від лихих сил та допомога добрих (*Бог милував, скрутити роги самому чорту, боїться як дідько ладану, auch der Teufel hat eine Stelle, wo man ihn verwunden kann, Gott hab ihn selig, fürchtet wie Teufel das Weihwasser*), родинні зв'язки (*бісів син/бісова дочка, сам чорт не брат, який чорт, така його й мати, живуть як чорт з чортицею, weiß der Teufel und seine Großmutter*).

Частим засобом творення окреслених фразеологізмів є усталені порівняння: *як боги, як на Великдень, як смертний гріх, як мертвому кадило, як піп на ризи, читати як по псалтирю, як у раю, вертить болотом як арідник, порядкує як біс у лазах, як відьма, злий як вовкулака, жене як дідько вітри, крутить як лихий дорогою, як мара, стати як нявка, червоний як упир, кричати як чорт лико дєре, das ist so sicher wie das Amen in der Kirche, wie ein junger Gott, wie im siebten Himmel, wie die Hölle, auf etw. erpicht sein wie der Teufel auf die arme Seele*. Іншими формами побутування досліджуваних фразеологізмів є фразеологічні зрощення: *мати хованця в мишу, jdn. den Himmel auf Erden versprechen*;

вигуки або побажання: *З Богом, Парасю! Побий мене Бог, Gott sei dank*; словосполучення: *скляний бог, божий чоловік, biblisches Ausmaß*. Номінатині фразеологічні одиниці поділяємо на іменникові: *цар і бог, бісів син, цар тьми, mein Gott, Liebling der Götter* та прикметникові: *Богу духа винен, святий та божий, наче з хреста знятий, wie ein junger Gott*. Окремо розглядаємо номінативно-комунікативні фразеологізми або паремії: *Під чорним лісом спиткався чорт з бісом, Ein Engel fliegt durch Zimmer*.

Фразеологічні одиниці з однаковими образами чи семантикою можемо пояснити схожим способом мислення представників порівнюваних національностей та схожим релігійним світоглядом. Не слід забувати також про запозичення як вид трансляції фразем з однієї мови в іншу, причому надскладним завданням постає дослідження питання, яка мова була донорською, а яка реципієнтною. З опертям на дослідження Ч. Фюльдес ми виокремлюємо 4 типи еквівалентності фразеологізмів [7, с. 117]:

– повні еквіваленти: збіг семантичних, структурних та лексичних відповідників: *im siebten Himmel sein* / бути на сьомому небі; *Der Teufel ist nicht so schwarz, wie ihn die Leute malen* / Не такий страшний чорт, як його малюють, *Du kannst zum Teufels Mutter laufen* / Іти до чортової матері;

– часткові еквіваленти: неспівпадіння по одному із заданих параметрів при тотожності інших: *um Himmels willen* / заради Бога, *der Pfarrer predigt nur einmal* / священник два рази казання не говорить, *am Sankt-Nimmerleins-Tag* / на святого Нігди;

– функціональна еквівалентність: тотожність значення при різному компонентному складі: *Der Teufel hat ein Schafskleid an, wenn er auf Raub ausgeht* / вовк в овечій шкурі, *Wenn man den Teufel getauft hat, ist es der alte Teufel* / скільки вовка не годуй, він все одно в ліс дивиться;

– нульова еквівалентність – фразеологічна лакунарність через різну мітологічну картину світу, спричинену різним потрактуванням спільного образу або відсутність образу в одній з мов: *du ahnungsloser Engel! Er glaubt, Gott heiße Gerhard, Im Himmel ist*

Jahrmarkt, Mit Spreewasser/Alsterwasser o.Ä. getauft sein, Jmdm. sitzt der Schalk/der Schelm im Nacken/hinter den Ohren, Der Teufel ist ein Eichhörnchen, Den Teufel mit/durch Beelzebub austreiben, In der Not frisst der Teufel Fliegen (und fängt sie auch noch selber), Hi Bozu свічка, ні чорту кочерга, Тримати Бога за бороду, На рахманський Великдень, Не до Петра, а до Різдва, Бенеря вхопила тощо.

При співставленні тотожності значення при різному компонентному складі помічаємо цікаву деталь: чорт у німецькій фразеології співставлений з образом вовка в українській.

Різницю у зображенні постаті чорта у німецько–українськомовному ареалі вбачаємо у розходженні у наївній картині світу німців та українців: у німецькій фраземі чорт із володаря темряви поступово перетворюється на об'єкт кпин, а українська фразеологічна система більш стримана у знеціненні шкідливого впливу цієї демонологічної постаті.

Висновки. Власне релігія, а з нею і народна мітологія, вербалізована у релігійній лексиці та назвах демонологічних істот, становлять значну частину фразеологічного складу досліджуваних лінгвокультур. У підсумку зазначимо, що німецька фразеологія знецінила образ демонологічних сил від лякаючих та застережливих фразем до насмішкуватих (*armer Teufel*), чого не можемо сказати про українські фраземи, де образи демонологічних та мітологічних постатей увесь період свого утвердження у фразеологічній картині світу української нації трактувались як загрозові та лиховісні створіння. На нашу думку, різниця криється у національному менталітеті, світоглядних позиціях та особливостях суспільно-історичного розвитку обох етнічних спільнот. Систему образів у фразеологізмах з релігійними та демонологічними компонентами значною мірою формували дохристиянські уявлення та основи світобачення німців та українців. Перспективу подальшого дослідження обраної теми вбачаємо в семантичному аналізі фразеологічних одиниць з демонологічними та релігійними компонентами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Куза А. М. Українська релігійна фразеологія: особливості функціонування в сучасному мовному просторі: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2016. 212 с.
2. Савченко Л. В. Феномени етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти: монографія. Сімферополь: Доля, 2013. 600 с.
3. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. К.: Освіта, 1998. 224 с.
4. Чибор І. Етнокодівання демонологічних уявлень українців у фразеології. *Svět v obrazech a ve frazeologii. Univerzita Karlova*. 2017. С. 331–354.
5. Чибор І. С. Репрезентація міфологічного етнокоду культури в українській фразеології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Чернівці, 2016. 24 с.
6. Redewendungen und sprichwortliche Redensarten. Mannheim-Leipzig-Wien-Zurich: Dudenverlag, 2002. Band 11. 593 S.
7. Földes C. Deutsche Phraseologie kontrastiv: Intra- und interlinguale Zugänge. Heidelberg: Julius Croos Verlag, 1996. 222 S.